

Religion eller vetenskap, debatt 1914

En samling excerpter ur *Wasabladet*, med kommentarer. Det ska ev bli till en artikel. Ulla Wikander 2018 ©

Debatter var inte vanliga i *Wasabladet* men hösten 1914, efter att det första världskriget hade börjat, diskuterades den stora frågan om religion i förhållande till naturvetenskap. Doktor-ingenjören i kemi Gunnar Heikel (1880-1919), föreståndare för Agrikultur- och Handelskemiska laboratoriet i Vasa, deltog som försvarare av den darwinska/haeckelska utvecklingsläran. Han var gift och hade tre barn. Intressant i sammanhanget är att han far, Joel Heikel, varit prost länge i Vasa och Gunnar hade växt upp i prästgården där. Sedan hade Gunnar vistats utomlands, för studier i Tyskland och arbete i New York State, USA åren 1900-1909. Gunnar Heikel är, rättare sagt blev med tiden, min morfar, fast jag aldrig fick träffa honom. De andra deltagarna i debatten presenteras i slutet (eller eventuellt i anslutning till sina inlägg). Här kommer artiklarna först i kronologisk ordning

15 november 1914¹ startade religionsdebatten utifrån en reflexion i *Wasabladets* ledare, osignerad, med titeln "Tillbaka till källorna!". Den handlade om en av Signe Strömborg² skriven artikel³, publicerad i en årsbok för den svenska folkhögskolan i Finland. Strömborg var förtvivlad över att kyrkorna stod tomma. Nästan tomma. De enda som kom var "några gamla gubbar och gummor i svart och grått". Strömborg menade att "Hållningslöshet och njutningslystnad präglade tiden!" och särskilt var hon gramse på de unga: "Den vuxna ungdomen sover ofta halva dagen och går till arbetet slöa av nattvak och dans." ... "Vår kyrka behöver föryngras. Detta kan ske blott, om ungdomen kommer med, den livskraftiga och sunda ungdomen."

Signe Strömborg anklagade kyrkan för detta; den predikade en pietistisk åskådning med "prägel av världsförakt". Om man inte trodde blev man fördömd. Det måste bli en ändring och nytt liv komma i de gamla formerna. Vilka var då källorna som kyrkan måste söka sig tillbaka

---

¹ *Wasabladet* söndagen den 15 november 1914

² Signe Strömborg var ofta i farten som föredragshållare i skilda sammanhang i Vasa.

³ *Wasabladet* torsdagen den 17 dec 1914.

till? Jo, "vi" måste tillbaka till "de källor ur vilka våra fäder öste. Ju svartare det blir i tidens natt, dess klarare tindra himmelens stjärnor", blev artikelns slutord. Ledaren syftade på det som i Wasabladets rubriker redan då kallades för "världskriget"; det stora krig som hade börjat för några månader sedan. Artikeln, som ledaren refererade, hade inget klart program mer än att som samtiden såg ut, måste det skapas en kyrka, som kunde dra till sig fler människor.

+++

17 nov 1914 hade Wasabladets ledare två temata: "Frälsningsarméns jubileum – Industrin avsättningsmöjlighet"⁴. Den hyllade frälsningsarmén, som när den startades av "finska medborgare eller rättare medborgarinnor". De hade utsatts för förföljelse i början. Men de fortsatte. "Idag skrattar ingen längre, då frälsningsarméns led med fanor, trummor och musik tåga genom gatorna." ... "I sin helhet utgör frälsningsarméns kvartsekelhistoria ett vackert kapitel av oegennyttig hängivenhet för ideella strävanden och om glädjande framgångar för dessa trots alla mötande hinder." Det var en lång prisande artikel om denna frikyrka och ledaren får ses som ytterligare en, mera indirekt, kritik av den vanliga kyrkan i Vasa.

+++

19 nov⁵ 1914, kände sig pastor Valdemar Westberg⁶, uppfordrad att svara på angreppet. Han var den som tills vidare eller permanent uppehöll pastorsämbetet efter Gunnar Heikels far, prosten Joel Heikel, som nyligen förklarar att han inte längre orkade predika. Artikeln framhöll att vi inte behöver misströsta inför "krigets allting ödeläggande furier" om vi återgår till "de eviga källsprången", nämligen till bibeln. Artikeln framhåller "det unga Finland", och "de eviga, orubbliga sanningarna, som kristendomen infört i världen." De unga måste få en kristen grund att bygga på. Just nu ser det inte så ut. Avkristning finner Westberg både i de bildade klasserna och bland allmogen. Hur blev det så? Pastorn kände sig beklämd av att Strömborg angrep kyrkan för dess dogmer. Hon var okunnig, som inte märkt av "reformationens friska vindar". Hennes kritik berodde på att hon tydligen inte lyssnat på predikningar. "Kärnan i kristendomen är icke dogmer utan en levande personlig tro på Världsfrälsaren och Försonaren." Han tycker att hon framslungat beskyllningar "som allmänt taget sakna

---

⁴ Wasabladet tisdagen den 17 november 1914

⁵ Wasabladet torsdagen den 19 november 1914

⁶ V Westberg, pastor.

grund" mot kyrkan. Och så klagar han, också han, på nöjeslystnaden hos ungdomar som roar sig när de borde gå i kyrkan på söndagen. Westberg vill att skolan och hemmet ska "reformerat". Små barn ska läras att be en bön när de lägger sig och skolan ska följa upp denna barnatro genom att "tala allvarsspråk". Mer kristendomsundervisning i skolan vill han dessutom ha. Om skolan och hemmet gick hand i hand då blir det så "att de unga var söndag samlas till kyrkan för att med andakt delta i gudstjänsten." Först då kan kyrkan utföra sitt viktiga arbete. "Det är hemmet och skolan som bära väcka intresse för de stora frågorna". Och han avslutar med att om alla dessa tre, hem, skola och kyrka, samarbetar då får landet "en ungdom som målmedvetet söker evighetens rika, outtömbara skatter." Undertecknat av "Vald. Westberg", utan titel eller annat. Alla antogs veta vem han var.

21 nov⁷ 1914 publicerades som en ledare, en lång insändare, en debattartikel ställd "till red. av Vbl. Framåt på utvecklingens ström!" av Gunnar Heikel. Därmed tar debatten en helt ny inriktning. Tidigare hade den bara handlat om hur kyrkan skulle kunna samla och intressera flera. Nu kommer kyrkan att helt ifrågasättas. Wasabladet hade tidigare publicerat artiklar i populärvetenskapliga ämnen av Gunnar Heikel, som tydligen var väl känd av redaktionen. Heikel börjar med att måla upp en trång dal där människan länge suttit fast och "stirrat i det oklara källvattnet, som givit en förvriden och vanställd bild av henne själv." Några gick dock upp på berget. Därifrån kunde de skåda hela världen. De fick "vidgade vyer". De andra satt kvar i sin inskränkta dalgång. "Må även dessa följa de oräddas, framåtsträvandes exempel, må de fatta, att de utgöra en del av den store Gudens Naturen, må de lära lita på sig själva, draga fördel av sin omgivning, frigöra sig från 'uppenbarelsens' trånga famntag, tänka fritt och inte blint tro. Varför gå tillbaka, varför ära gamla, sig själva överlevande, föreställningar och tankar!"

Genom utvecklingen har människan gått från "en djurisk tillvaro" till att idag vara "bryggan till övermänniskan". Ja, Gunnar Heikel skröder inte orden i sin uppgörelse och visar också att han inte är främmande för det mycket diskuterade Nietshes tankegångar. Han understrycker att vi ännu inte vet allt men "*all sanning som vi känner på vår jord, äges av vetenskapen*". Och detta spärrades av skribenten.

---

⁷ Wasabladet, lördagen den 21 november 1914

Och artikeln påpekar sedan att "En ung teolog" - och menar antagligen Waldemar Westberg - inte kan vara tränad i vetenskap. Det är begripligt. Men det är också farligt att bara lita till det som är gammalt eftersom "... ju mer auktoritativt bundet ett folk är, desto svagare är personlighetskravet och desto lättare blir det den starkares byte." Gunnar Heikel vänder sig till omvärlden för att få ett exempel på ett land där man ser på ett annat sätt på relationen mellan stat och religion. "I Frankrike ha vi ett land, vars folk h. o. h. befriat sig från allt religiöst tvång, det är Europas mest fördomsfria folk, men också det materiellt och andligt mest blomstrande, ett folk, som alltid burit frihetens fana högt och som mäktigt inverkat på det övriga Europas andliga frigörelse. I detta land ges ingen religionsundervisning i skolorna. " [...]

"Men tillfälle till frihet måste beredas varje individ att få anlägga just den livssyn, som förlänar honom den största lyckan och tillfredsställelsen." För att få kända tänkare på sin sida för ett friare, personligare ställningstagandet nämner Heikel många framstående män, först av alla Goethe som han stavar på modernt sätt, sedan flera andra:

"Göte, Darwin, Haeckel, Ingersoll, Ostwald, Eucken, Harnack m fl, alla ha de varit eller äro de lyckliga. De har uppfyllt livets mål, stegrat dess eget väsen, varit ädla forskare utan tadel, tillfört mänskligheten stora livsvärden och detta trots de ej följt de vägar som av kyrkan utpekas som de allena saliggörande."

Vilka var dessa förebilder för Gunnar Heikel? Antagligen menade han genom att nämna dem att också presentera sina egna breda ideal, samtidigt som han nämnde namn på framstående personer som de flesta på den tiden kände till. Goethe och Darwin är än idag 2018 kända namn. Gunnar själv räknade sig som evolutionist i Darwins efterföljd, men hade själv inhämtat lära från tysken Ernst Haeckel, som spred läran i Tyskland, som professor i Jena. Haeckel var både beryktad och berömd. Gunnar Heikel och hans hustru Victoria hade själva lyssnat på honom i Berlin år 1912 och Gunnar hade gett föreläsningar i Vasa om hans läror. Han levde fortfarande då, liksom de andra utom Robert Ingersoll, den kände amerikanske juristen som också kallades "The Great Agnostic" för att sin ateisms skull som han gärna spred. Hans gärning hade Gunnar troligen kommit i kontakt med under sina år i USA. De andra var alla tysktalande européer: Wilhelm Ostwald en välkänd professor i kemi, verksam i Riga och Leipzig, Rudolf Eucken som fått Nobelpriset i litteratur 1908 var professor i filosofi bland annat i Jena och slutligen tyska Adolf

von Harnack, som var både teolog och naturvetare. Dessa borde alla läsas av unga människor, inte enbart bibeln och religiösa böcker:

"Vår ungdom måste från spädate barndomen få lov att fritt tänka; intet av världslitteraturens skatter bör undångömmas ..." Läsning, bred läsning, skulle ge de unga möjlighet att göra egna val i livet

Gunnar Heikel ger i sin artikel inte mkt för kyrkans s k upplysning. Tvärtom borde "[v]idsynta och framsynta lärare [...] samla ungdomen ute i naturen, tolka dess själ och framhålla dess upplyftande makt, som då den en gång fattats, övergår och förenar all den kraft som ligger gömd i de olika folkens gulnade och genombläddrade uppenbarelseskrifter.

Tankar åt vårt folk, icke uppenbarade, som vunnes genom förnuft, forskning och experiment och vi skola höja oss från en undergiven passiv tillvaro till aktivt verkande, friborna och frihet älskande människor! Gunnar Heikel." ⁸ Det var slutet på artikeln som utmanade kyrkans läror i Vasa denna höst.

+++

26 november 1914: ledare, liksom Heikels också var det, med liten överskrift "Till Red. av Vbl" för att visa att det är insänt material: "Kampen mellan olika livsåskådningar", lång artikel undertecknad I. A. Björklund /"prost" kallas han av Gunnar Heikel i dennes svarsartikel /.

Summering: I alla tider har livsåskådningar "kämpat med varandra". Och starkast har striden stått om kristendomen och den kampen är ännu inte slut. Han tycker att Strömborgs uppsats varit ganska bra men orättvis mot kyrkan utifrån några få fall. Man kan förstå Westbergs genmäle. Författaren tycker att det klagas för mkt på kyrkan och det är därför som folk inte kommer dit. "Vid all uppfostran behöves auktoritet, och envar, som skall komma till sann frihet, måste därförinnan en tid vara under auktoritetens tvång." Och församlingens lärare får inte utöva denna sin auktoritet – som läraren i skolan får – trots att teologer har lång utbildning. En beskrivs. Heikel är inte "vän av bibel, kristendom och kyrka" medan Strömborg visat sig vara det. Han vill angripa Heikel inte som person utan i sak.

Han kategoriserar Heikel som tillhörig "den naturalistiska panteismen" en gammal företeelse, lika gammal som hedendomen. Som nu uppträder i nya kläder, som "den naturalistiska vetenskapen, som påstår sig vara i besittning av den objektiva sanningen." Sen får han på något sätt till det

---

⁸ *Wasabladet*, lördagen den 21 november 1914

genom att säga att kyrkan också tror "utvecklingskedjan" men att den inte börjar med en urcell utan med "den levande personliga Guden. Därför tro de kristna på möjligheten och verkligheten av under... Och vi tro det, emedan vi erfarit och erfara det. Denna erfarenhet förnekar naturalismen." Vetenskapen måste erkänna att allt inte kan mätas och begripas.

Ganska upprört citerar han Heikel om att " 'Vår ungdom måste från spädate barndomen få lov att fritt tänka; intet av världslitteraturens skatter bör undångömmas. 'Något mera opedagogiskt vet jag mig knappast någonsin ha hört. De späda barnen skola så tidigt som möjligt få till livs världslitteraturens mångbrokiga och sinsemellan stridande innehåll. Vad kan följderna härav bli annat än att barnet, kringkastat på tvivlets hav, får sitt andeliv söndersplittrat, sin karaktär förstörd! Arma barn och arma ungdom!'"

Inte heller är han nöjd med uppräknningen av namn, som Heikel gjort. De är ju så olika som tänkare. Och så jfr han Haeckel och Eucken för att visa detta. "Haeckel har utbildat Darwins naturvetenskapliga teorier om descendensen och selektioner., med därmed följande kamp om tillvaron till filosofisk världsåskådning. ... " efter att säga att ngt har varit av värde fortsätter han " Men säkert är ock, att om Haeckels filosofiska världsåskådning såsom sådan blir praktiserad, densamma leder till undergång." Mot detta ställer han Eucken som håller fast vid ideella värden, oklart vilka. Och sen går han vidare mot Haeckel "Jesus var av oäkta börd. Han har aldrig uppstått från de döda. Lika litet skall någon annan uppstå. 'Det bästa vi kunna önska oss efter ett duktigt, efter vårt bästa samvete använt liv, är gravens eviga frid.' " M m. Haeckel ska ha angripit kyrkomötet i Nicea. Hur det gick till där ska ha avslöjats av tidskriften "Atheist" år 1906 där det stod om en Saladin, som var en skotte född 1844 som "gjort till uppgift att på det grövsta sätt håna allt gudomligt." Artikelförfattaren ger exempel på detta håna i artikeln. Och avslutar att sådana är Haeckels källor. "Men alla vapen duga, då man beslutit att utrota kristendomen." Sen berättar förf att han själv läst Haeckels Världsgåtorna och funnit att p g a vad han skrev om kristendomen "icke måtte vara riktigt ärlig inom sin egen vetenskap." Och sedan hänvisar han till en bok från år 1906 av dr Brass "Das Affenproblem...." som visar att Haeckels embryobilder delvis varit förfalskade. Vad Haeckel svarat vet förf inte, däremot att andra forskare i Tyskland – vilka nämns inte – tycker att "hans anseende erhållit knappast reparerbar knäck. Och nu vill man i vårt land, där man i vetenskapligt

hänseende såväl som i mångt och mycket annat är efter sin tid, upphöja honom till en person av högsta rang." Sen igen om Eucken som skrivit *Die Lebensanschauung Jesu*" en låååång passage om Jesus betydelse.

Skulle man låta "späda barn" ta del av så motsägelsefulla åsikter? "... enligt Haeckel borde man ju också säga till de små, när far och mor och syskon dö: 'där i graven förmultna och försvinna de; de finnas icke mera till, ingen himmel finns för dem och ingen för er heller.' ... Här protesterar varje hjärta, ..."

A propos vad Heikel sagt om Frankrike vill förf påskina att nu pågår in total omsvängning i landet – "Även den bekante socialistledaren Jaurès yrkade på religionens införande i skolorna." Nu går en våg fram "motsatt den materialism och ateism som särskilt under 1880- och 90-talen därifrån välde ut över den civilicerade /så stavat UW/ världen. I världsliga tidskrifter behandlas numera allt oftare religiösa ämnen."

Och nu med kriget ökar också antalet personer i kyrkorna där, dvs i Paris. Avslutningen är ödesdiger "I nöden behöves och erfares religionens tröst. Det ser verkligen ut som om man i vårt land skulle behöva en skriande nöd för att lära oss taga vara på+ det som vi hålla på att kasta bort. Och den nöden skall nog icke utebliva. Vi känna detta med bävan. I.A. Björklund"⁹ /slut//

+++

28 november 1914¹⁰ i "Ur dagboken" också detta "Till Red. av Vbl" så att insändare kunde placeras lite här och var, tydligen, av Alfred Fahler. Han hälsar debatten, som också tangerat filosofi, välkommen. Hans tes är att det är att kyrkan är statlig som gör att den angrips så kraftigt. "När en gång kristendomen förkunnas som en lära bland läror, alltså icke ingriper i den icke troendes privata liv, kommer kampen mot densamma säkerligen att antaga mindre häftiga former." Han pläderar för filosofin även om han förstår att människor som ställs inför frågor som varifrån och varthän vänder sig till kristendomen. Slutklämmen är "I jämbredd med religionernas blodiga historia löper filosofins tysta och lugnt framåtskridande utveckling, och den djupare insikten i tillvarons innersta väsen skapar harmoniska och självständiga människor. Alfred Fahler."¹¹

+++

---

⁹ *Wasabladet* torsdagen den 26 november 1914; från nätet Isak August Björklund f 1855 var sedan 1910 kyrkoherde i Korsholm och senare, från 1915-1918 kontraktsprost i Vasa nedre prosteri. M m.

¹⁰ *Wasabladet* lördagen den 28 november 1914

¹¹ Se t ex *Wasabladet* torsdagen den 17 december 1914 under rubriken "Nya böcker" anmäls av Alfred Fahler: *Bland Cypresser. Dikter*. Söderström & Co i distribution Pris 2 mk 50p.

29 november 1914 "(ins) ,Tillbaka till källorna' Domsöndagspredikan i Vasa (Av pastor A E Rohrback", ant/ecknad/ av A L Stark . Predikan har varit en uppgörelse utifrån Bibeln om "avgudabilder", som Paulus inte längre trodde på efter att han hade mött Jesus och talat med honom. "Jag är övertyga om, att såvida Paulus kunde komma till denna stad och se vad som pågår här, om han skulle höra, huru det som vi hålla högst, drages ned, hur man dyrkar vetenskapen och icke vill lyssna till samvetets röst – då skulle han förbittras. Man dyrkar vetenskapen, men man vill icke veta av vetenskapens Gud. Hur många andra avgudar har man ej i våra dagar!" ... tillbaka till Paulus och bibeln. UW tar bara med de kraftigaste fördömandena som uttalas nästan rakt mot Gunnar Heikel, ganska öppet faktiskt.

"Nu är frälsningens dag. Nu kan du göra bättring. Men om du inte ger akt på din frälsnings dag, kan det gå år innan du åter ställes inför ett avgörande. Kanske blir det aldrig.

I dag är det domsöndag. Måhända har du redan hört om domen. Den kommer; den är på väg – Jag syftar inte på domen, som övergår folken, som nu stå i blod emot varandra. Nej, jag avser den dom, inför vilken du skall stå. Guds öga ser djupt. Gud ser syndens dolda grodd och Han vill gripa in i tid. Låt dig varnas!" ...

Vilken dom har ej gått över Belgien, detta land med alla dess rika konstskatter! Hur vet du, om inte domen snart går över ditt land?" ...

Ruskiga bilder, många, om hur "du" kommer att stå naken inför "dödsporten, ensam"... Det är en verklig domedagspredikan där halva predikan är direkt riktad till syndaren som måste bekänna sin skuld i tid och göra bättring. Slutet handlar om den frid som du sedan kommer att känna "Livet blir uppfyllt av evighetens sång!"¹² /UW den måste getts antecknaren i förväg eftersom den publicerades på söndagen. Var de inte tillräckligt säkra på att folk skulle vilja höra den i kyrkan?/

1 dec 1914¹³ "Framåt på utvecklingens ström II", av Gunnar Heikel. "'De gustibus non est disputandum'. Om smaksaker är fåfängt att disputera – säger ett latinskt ordstäv och detta har otvivelaktigt sin fulla tillämpning även på den religiösa känslan. Alla troende, de må sedan heta kristna, judar, muhammedaner, buddister eller annat, säga sig erfara trons sanning och smaka dess sötma. – Ordet sanning använda alla troende i en

---

¹² Wasabladet söndagen den 29 november 1914

¹³ Wasabladet tisdagen den 1 december 1914

subjektiv pragmatisk mening om det som de känna vara nyttigt och gott, därav de stora divergenserna och striderna om dess innehåll. – Och alla de högre själsförmögenheterna behärskas ofta så av denna mäktiga känsla, att någon överloppskraft till en intellektuell reflexion över känslans ursprung och väsen ej stå till buds. Tron har nära nog blivit ett fysiskt organ, över vars verkningsätt och natur den troende kan redogöra lika så litet som han kan göra det över smaksinnets förnimmelser.

Nu ligger det mänskliga hos människan i hennes reflexionsförmåga, i tankens återkastande på själens yttringar. Hon strävar att med intellektet fatta sina känslor. Hon vill vara deras herre och ej deras slav.

Alla, som mena att en Allmakt skapat människan sådan hon är, anse att också tron tillkommit på ett övernaturligt sätt, att den är en uppenbarelse av samma art som Adam och Eva i paradiset. Men den som vant sig att skärskåda alla företeelser från utvecklingens stora perspektiv, de veta att liksom det mänskliga ögat utvecklats ur maskens mörka pigmentfläckar, har även religionen utgått ur djurens fruktan för okända fientliga makter, och de primitiva, okunniga folkens fetisch- och andedyrkan. Den modärna bibelkritiken har även ådagalagt, att kristendomen uppvuxit ur den gamla assyrisk-babyloniska livsuppfattningen. (Uti det bekanta verket 'Livsbelysning' av Troels Lund¹⁴ utredes denna fråga mycket klart) och våra finska teologers aktade lärare prof. G. G. Rosenqvist¹⁵ medger ärligt (senast i Finsk Tidskrift okt. detta år) att bibeln icke är av gudomligt ursprung, icke är inspirerad.

Tron är ett psykiskt organ och har hos människan utbildats av samma orsak som de kroppsliga organen. Den har varit nyttig. Då pest och hungersnöd härjat landen och fienden omvärvat de om naturens krafter okunniga folken, har tron på tillvaron av mäktiga gynnare och hjälpare varit ett vapen i de i daningen stadda själsförmögenheternas kamp mot nedbrytande makter. Men ju mer människan börjat fatta naturens orubbliga lagar, ju mer hon insett att hon genom utvidgade naturkunskaper kan förbättra sin tillvaro, desto mer har trons gebit inskränkts och förnuftets utvidgats.¹⁶ Bäst utvisas detta av våra dagars kamp mellan de på tron och på intellektet baserade livsåskådningarna.

---

¹⁴ Troels Troels-Lund Dansk historiker och författare (1840-1921). *Livsbelysning* 1899 är en europeisk idéhistoria fram till 1500talet.

¹⁵ Georg Gustaf Alexander Rosenqvist (1855-1931) finsk teolog. Prof i etik och dogmatik från 1896. Också riksdagsledamot 1907-1919. Även tidigare i lantdagen för prästerskapet 1904-06.

¹⁶ *Wasabladet* tisdagen den 1 december 1914

Tron har otvivelaktigt kraft och har för många människor ännu sin betydelse såsom ett medel, vilket konserverar den bräckliga, i utveckling stadda hjärnan mot nedbrytning av livets ofta nog så hårda hand. Men alltefter det långsamt sig fullkomnande förnuftet övervinner livets svårigheter och skapar människan en angenämnare tillvaro, minskas även trons betydelse. Å andra sidan återverkar ett förlängt konservativt fasthållande i en för ett tidigare utvecklingsskede avpassad tro menligt på utbildandet av den framtida mänsklighetens intellektuella vapen. Religionen bör vara en dräkt, som växer med folket, och icke en tvångströja, som hämmar det i dess växt. Därför reagerar de progressiva människornas intellektuellt färgade psyke mot de konservatives av den blinda tron behärskade själsläggning. Vi få en gruppering i ett konservativt och ett framstegsparti. Och liksom en sådan är nödvändig i ett framgångsrikt arbetande parlament, så skall otvivelaktigt ur denna övertygelsernas tudelning en högre form av den mänskliga tillvaron resultera.

Nu torde varje objektivt seende människa medge, att kulturfolken under de senaste århundradena och särskilt under det sista, av naturvetenskapen genomsyrade decennierna, snabbt rationaliserats. Ditåt fortskrider utvecklingen, och jag anser att de som tänka och arbeta i denna riktning, inneha den riktiga förståelsen av den framtida mänsklighetens livsbehov.

Att de stora folkolyckorna, sjukdom, fattigdom, krig, liksom det sociala och politiska förtrycket, åstadkomma en tillbakagång i utvecklingen är ett känt faktum. Därför är det också helt naturligt att människorna i Frankrike liksom annorstädes just nu, då nervsystemet utsättes för en ofta övermänsklig slitning, taga sin tillflykt till den gamla institutionen kyrkan. Och ej heller väcker det någon undran, att de positiva religionernas förkunnare, för att regressivt påverka det mänskliga psyket, med förkärlek hålla sig till de dystra sidorna av den jordiska 'jämmerdalen'. Vår statskyrkas skådeordning börjar ju även med nöd, fruktan och bävan, och åsikten att vårt folk först ska råka i en skriande nöd, förrän det vänder tillbaka till källorna, tyder likaså på kyrkotrons regressiva natur. Särskilt tyckes vissa läroriktningar inom kristendomen i sitt 'kulturarbete' ha slagit sig på att förkunna synd, dom, död och evig förtappelse – som en predikan av pastor Rorbach i senaste numret av Vbl., nogsamt illustrerar. De anse dessa vara de bästa medlen att lamslå hjärnans tankekraft, och därigenom uppväcka trons dådlösa förtröstan.

Utvecklingen går framåt i vågor med beständigt avtagande amplituder (vågddalar och höjder). Otvivelaktigt är den europeiska kulturen just nu stadd i sjunkande men jag tror att den intellektuella upplysningen redan nu är så hög, att vågdalen icke kan bli djup och långvarig.¹⁷

*

I min föregående artikel, vilken av prosten I A Björklund bemötts i en från teologisk synpunkt mycket frisinnad uppsats 'Kampen om de olika livsåskådningarna', uttalade jag bland annat att våra barn måste få lov att tänka fritt och att intet av världslitteraturens skatter borde undångömmas. Jag sade icke att de 'skola få dem till livs' såsom de nu få biblisk historia och katekes, utan att, då den reflekterande tanken vaknar, dessa skatter skola finnas till hands, och jag uppräknade icke ett antal tänkares namn för att sammanföra dem såsom representanter för en sammangående världsåskådning, utan tvärtom för att pointera skiljaktigheterna i tankeriktningarna. Redan av namnen Haeckel och Eucken¹⁸ trodde jag, att detta tydligen skulle framgå. Någon kritik eller försvar av dessas övertydelser var därför från min sida icke påkallad.¹⁹ I detta sammanhang må jag upplysningsvis meddela, att de otaliga anfallen mot Haeckel kritiskt belysts av prof. Heinrich Smidt i en broschyr (Der Kampf um die Welträtsel) och att den uppseendeväckande affären Brass-Haeckel förklarats tillfredsställande av Haeckel i en den 24 dec. 1908 ingången längre artikel i Berliner Volkszeitung. Under namnet 'Die Fälschung der Wissenschafts' har den även utkommit i broschyrform.

En av huvudorsakerna till människans intellektuella överlägsenhet över djuren är, att hon under de första 15 och 20 åren i intellektuellt avseende intar en avvaktande hållning. Hennes själsförmögenheter utvecklas allsidigt, då däremot djuren så gott som från födelsen följa en nedärvd instinkt eller känsla, vilken omedelbart avlivar deras andliga rörlighet och hämmar deras vidare utveckling. Det är denna avvaktande tid, den fria själsdaningens period, som jag anser böra bevaras ren från allt tanketvång och auktoritetstro. Om föräldrar och lärare framstå för sina barn rätt och slätt såsom människor med mänskliga brister och ofullkomligheter, så minskar detta icke respekten. Det rikare vetandet inger alltid vördnad. Den kamratlige fader eller läraren skapar uppriktiga och kärleksfulla barn, men den ofelbare högtidlige

---

¹⁷ *Wasabladet* tisdagen den 1 december 1914

¹⁸ Rudolf Eucken (1846-1926), tysk filosof och prof. i Jena (från 1874) som fick Nobelpriset i litteratur 1908.

¹⁹ *Wasabladet* tisdagen den 1 december 1914

mannen uppammar icke sällan hyckleri och falskhet. Blir den späda grenen av en pappers- eller annan auktoritet böjd till marken, då reser den sig knappast mera och tvingas tanken att från spädaste barndomen plöja enast en fåra, då är det fara värt att det vida vetandets och de stora sanningarnas fält blir oplöjt under hela livet. Därför må redan barnet få lov att fritt tänka sina barnsliga tankar, hämta näring för sin fantasi ur den härliga naturen och det intressanta livet omkring det och ej tvångsmässigt påverkas av legender från en längesedan förgången tid med på vår nuvarande tid i de flesta punkter otillämpbar världsåskådning.

Till sist ville jag säga, att lärdom icke är detsamma som frisinne och upplysning. En professor, som ensidigt studerat en bortskymd gren av det mänskliga vetandet, är ofta mera inskränkt än en vaken lantbrukare. Vid all specialisering lurar faran att skogen bortskymmes av träden. Huru våra teologers studier äro beskaffade känner jag icke fullt till, men jag förmodar, att vid den propedeutisk kursen användas läroböcker uteslutande av teologer och supranaturalistiska filosofer, och att de naturalistiska filosofernas arbeten endast kommenteras i en för kyrkans lära apologetisk form. Att likt prosten Björklund studera biologisk naturfilosofi ur originalkällor är, vågar jag påstå, ovanligt för en kyrkans man. Men kanske även dessa studier bidragit till den friare livssyn, som framlyser ur prosten B:s med varm övertygelse skrivna artikel i Vbl.

'De gustibus non est disputandum'. Jag vet att det gives många, för vilka tron blivit en verklig livsbetingelse och jag anser det likaså orätt att angripa dessas känslor som att påtvinga ett friboret människobarn en viss teologisk tankeriktning. Men jag håller på frihetens och kunskapens makt och jag vet att den för en förment lyckodödande känslolöshet och överreflexion förkättrade naturalistiska livssynen bejakar och stegrar livet. Den ställer stora krav på människan, men jag vet också, att den kan vara lyckobringande och att den hör framtiden till. Gunnar Heikel."²⁰ /Det var hela artikeln. Den tog en timme att skriva av/

3 dec 1914²¹"Till red. av Vbl. Vetenskap och tro och lycka" av Karl Smeds, publicerad som självständig artikel. Han vill bemöta Heikel men också allmänt eftersom liknande åsikter tidigare framförts i Vasabladet om att människor skulle bli lyckliga om de "kasta tron på Gud och Biblen över bord

---

²⁰ *Wasabladet* tisdagen den 1 december 1914

²¹ *Wasabladet* torsdagen den 3 december 1914

och redan från barndomen få vara fritänkare, "/första gången jag ser ordet "fritänkare" i denna debatten! G H använder frisinne!/"

Hans argument är att det finns troende också bland vetenskapsmän. Eucken nämns men också Darwin som "understödde den kristna missionen bland patagonierna". Och så nämner han många: Newton, Linné, Humboldt, Pasteur. "Likaså d:r H:s farbror, universitetsrektorn Ivar Heikel." och många andra finns som han ej nämner.

Å andra sidan finns det vetenskapsmän som tror på annat, men alla har sin tro, menar denne skribent. "Ingen vetenskaplig forskning kan uppvisa, varifrån grundämnet kommer, av vilket världen danats, ..." Ja, hans argument är att eftersom var hela skapelsens början - alltså det som idag väl kallas för Intelligent Kreationism? Eller vad? Allt verkar samverka så bra "Tyder ej detta på ett högsta Förnuft, som leder det hela?" ... och "vad är livskraften?"

"Det skulle ännu återstå att bemöta d:r H:s andra påstående, att det skulle göra människorna fria och lyckliga om tron på Gud och Bibeln skulle utrotas ... " och till det återkommer han i nästa nummer. "Replot, 30.11.1914. Karl Smeds".

+++

6 dec 1914²² "Till Red. av Vbl. Fritänkeri och lycka" under "Från allmänheten" publicerad precis bredvid "Djur- och människonäring" av d:r Gunnar Heikel med underrubriken "Energilös materia - vatten och salt". Smeds har också hakat upp sig på att barn skulle få tillgång till världslitteraturen, vilket skulle betyda också "dåliga och amoraliska människors skrifter". Läkare ger sina patienter så lite giftig medicin som möjligt. "Men våra späda barn och unga skulle ha fri tillgång från första början till de andliga giftkärlen. Det vore skönt! Må ej föräldrarna göra klokt i att gömma undan gift o. dyl. för sina späda barn, så att de ej får taga livet av sig?" Han tar Topelius som exempel: denne beklagade som gammal att han läst en fritänkare i sin ungdom.

"Dr. H. rosar det lyckliga fritänkeriet" Mot detta sätter Smeds Voltaire "en av de ryktbaraste fritänkare världen haft". Och så om upplysningens tid och hur denne "med en blixtrande kvickhet utrustade ogudaktige man, för vilken intet heligt fanns till varken i himmel eller på jord. Var Voltaire därvid lycklig och gjorde han andra lyckliga? Nej." Och sedan om att Voltaire vid sin död "rasade och hädade och dog slutligen i förtvivlan."

---

²² Wasabladet söndagen den 6 december 1914

Medan den som är kristen dör lycklig. Och de som låtit sig upplysas av Voltaire de "drunknade i blod vid franska revolutionens blodbad, Gud låter icke gäcka sig. ... och vi vore blinda om vi nu ej skulle se Hans förfärliga straffdomar gå över nutidens otrogna släkte."

Sen kommer mycket om det dåliga inflytandet i Amerika p g a dess brist på obligatorisk kristendomsundervisning. Mkt. Flera historier om dem som farit till USA och blivit fritänkare och supit och inte kommit hem, eller inte skickat pengar m m. Ingersoll ges bl a skulden. Och nu vill man att det ska bli likadant här hemma "Ha vi ej redan tillräckligt av sådana frigjorda andar bland publiken på våra krogar och i våra fängelser, som lärt sig att tänka och leva 'fritt' utan stora skrupler? En klen lycka är det, som man på fritänkeriets väg kommer till." Tvivel gör ingen lycklig vill han framhålla. Och så en historia om en hemvändande amerikafritänkare som såg syner och återvände till Gud här hemma.

Igen återkommer han till Voltaires ängslan för döden. Inte är den fri som är så ängslig, och ordet "fritänkare" är alltså missvisande.

"Voltaire förutspådde Bibelns snara utrotande men det har ej slagit in." Om bibelns spridning och alla översättningar.
/Och sen ngt som är direkt riktat till Gunnar Heikel, vilket alla som levde då förstod/

"Men sorgligt vid detta stora tal om att avsätta Gud och Guds ord är det, att bland dessa 'fritänkare' ibland finns barn även till troende föräldrar, vilka barn högljutt och hånande döma även sina i livets skola mognade gamla föräldrars livsåskådning och livsgärning. Också detta lär fritänkeriet. Men personer, som ej visa aktning för andras och däribland sina egna föräldrars övertygelse, kunna ej heller fordra stor aktning för sin egen.

När dr. H. i sin uppsats sjunger en högstämd lovsång till att förguda naturen och den fattiga syndiga människan samt till fritänkeriets ära, så tillåt mig ännu få anföra följande vers:

Bliv vid din barnatro,
Frid den ger hjärtat och stormande sinnet ro.
Kärlek den lär dig, den lär dig även förnuft,
Låt dig ej fattas av tvivlets rusande luft.

Versen tillkom under skoltiden redan under trycket av fritänkande kamraters hån och bespottelse. Fortsättningen har till skada för mänskligheten glömts.

Replot 2.12.1914 Karl Smeds ²³ /UW undrar om detta kan ha varit en gammal skolkamrat till Gunnar Heikel??/

+++

10 dec 1914 "Djur- och människonäring" av d:r Gunnar Heikel med underrubriken "Energilös materie- vatten och salt"

+++

12 dec 1914²⁴ skrev G G Rosenqvist (fr Hfors) "Till Redaktionen för Wasabladet. Bibeln och vetenskapen".

Han anser att han kan missförstås som han citerats av Heikel. Han har fått veta detta från "skilda håll".

"Jag har över ett kvart sekel, i skrifter, som vad omfånget beträffar torde överstiga någon nu levande finsk teologs vetenskapliga produktion, fört en dubbel kamp: Å ena sidan mot en *kulturfientlig religiositet*, å andra sidan mot en *religionsfientlig kultur*, vilka båda strömningar synts mig i hög grad andesnäva och för ett verkligt framåtskridande skadliga." Om han inte kunnat förklara hur dessa båda skadar varandra i vad han hittills skrivit så går det inte i en kort artikel. Var och kan själv bedöma artikeln i Finsk Tidskrift. Han har inte där behandlat bibelns uppkomst. "Att det sjuttonde århundradets inspirationslära en gång för alla är fallen, är ett allmänt känt faktum, till vars uttalande alls ingen 'ärlighet' erfordras." ... slutklämmen blir "Men jag skulle icke finna det klokt gjort av vännerna till en vare sig religionsfientlig kultur eller kulturfientlig religiositet att åberopa min person. Helsingfors den 8 dec. 1914 G G Rosenqvist.²⁵

12 dec 1914²⁶ "Djur- och människonäring" av d:r Gunnar Heikel med underrubriken "Energilös materie - vatten och salt" på samma sida som Rosenqvist artikel.

+++

13 dec 1914²⁷ skrevs ledare "Friare kristendom" av sign P. T. om unitarism²⁸ Artikeln börjar med att konstatera att en ny religiös oro finns i tid. Haeckels Världsgåtan ifrågasätts av Bergson. P T tror på en tid av "religiöst nyvaknande". Unitarismen är inte ny utan gammal men borde kunna passa. Guddomen är inte en treenighet utan endast en.

---

²³ Wasabladet söndagen den 6 december 1914

²⁴ Wasabladet lördagen den 12 december 1914

²⁵ Wasabladet lördagen den 12 december 1914

²⁶ Wasabladet lördagen den 12 december 1914

²⁷ Wasabladet söndagen den 13 december 1914

²⁸ Wasabladet söndagen den 13 december 1914

Slutklämmen blir: "Unitarismen är icke någon sekt, utan den är Jesus' egen religion. Unitarismen har gått 'tillbaka till källorna.'" ²⁹

13 dec 1914 Gunnar Heikels "Inspiration" är placerad efter ledaren och alltså på första sidan. Som svar till Rosenqvist citerar han Finsk Tidskrift och med det börjar artikeln. Och sen polemiken med den "Då här talas om den gamla inspirationslärans störtande, var det min tro, att läran numera var föråldrad och uppgiven, men av professor Rosenqvist förklaring synes det som om accentueringen vore på adjektivet och ej på substantivet d v s att våra dagars teologer antagit en ny inspirationslära." Han tycker att detta skulle kräva en ny reviderad och kommenterad utgåva av bibeln. Och en hel del mera om detta. Hans slutstycke blir:

"I och med den gamla inspirationslärans ävensom andra dogmers störtande har teologin inslagit på en den 'eviga sanningen' oförenlig utvecklings väg. Och sedan en del upplysta teologer övergivit ståndpunkten 'credo quia absurdum' (jag tror ehuru det är otänkbart) och erkänna förnuftskritikens berättigande även på trons område, få vi hoppas, att tvivlets frö skall gro och utvecklas till det kunskapens lummiga träd, som slutligen skall överskygga alla gamla och nya andesnäva inspirationsläror. Gunnar Heikel."

15 dec 1914 igen Vald. Vestberg med rubriken "Till red. av Vbl. Den religiösa diskussionen". Början: "Allvarliga religiösa spørsmål synas nu en gång ha väckt allmänt intresse, vilket ju är ett synnerligen glädjande faktum. Dock borde småningom en gräns sättas för diskussionen i dessa frågor i en tidnings spalter." Han tycker att vissa artiklar inte alls borde ha publicerats som den som hette Inspiration. "I allmänhet borde väl alla 'tränade' vetenskapsmän hålla sig till sina respektive gebit och icke gå in på områden, som äro dem totalt främmande och där de med häpnadsväckande tvärsäkerhet uttala sig." Och han gillar inte att inspirationsläran diskuteras ytligt. Genom att anföra ett exempel – en dansk filosof Heegaard – på en som först varit fritänkare och ateist men sedan blev troende, vill han visa att man blir troende av lidande och inför döden.

+++

---

²⁹ Wasabladet söndagen den 13 december 1914

22 dec 1914³⁰ stor artikel av K A Gabrielsson "Vad är orsaken till nutidsmänniskans andliga förflackning" . Jovisst hör den till debatten. Nutidsmänniskan har ingen grundmurad karaktär. Hon vill vara "modärn" men modet skiftar ju hela tiden.

"En sann och djup personlighet gycklar man inte fram, ej heller dansar man fram den, den kan endast lidas fram i andlig födslovånda. Personlig tro på Gud och personlig frälsningserfarenhet skapar djupa personligheter. Livets djupaste frågor ha blivit besvarade och själslivets djupaste behov ha blivit tillfredsställda inför Kristus. Vi måste allt tillbaka till de eviga källorna." och här i det strax i början av artikeln.

Sen drift med att försöka göra en människa av en apa.

Människans ande är i fängelse innan hon har mött Gud.

"En sann människa är Guds medarbetare i världen".

Också han kommer med det som Heikel angrep, hoten:

"... det finnes ett inre sammanhang mellan ett folks olycka och dess synd och lagöverträdelser."³¹

... "Då de andliga organ varmed vi skulle fatta Gud och hans sanning ej brukas, så dö de. Människan är då ett levande lik."

Sen också om att man måste arbeta – också som kristen – för att leva rätt. Man måste söka ensamheten och bönen. "Sann bön är andligt umgänge med Gud."

Man kan också umgås med andliga människor och läsa uppbyggliga biografier.

Slutet är att vi måste låta oss fyllas av Jesus Kristus.

/Varför en så stor artikel? Den är den största i hela religionsdebatten. Vem är denna man?/

+++

3 jan 1915³² Intressant om böcker som sålt bra inför julen. "Ur dagboken. Vasabornas älsklingslektyr" avslutas med följande: "Ett anmärkningsvärt faktum är den stora efterfrågan på religiös litteratur som i år varit tydligt märkbar. Såväl Bibeln som annan religiös litteratur har sålts i ovanligt stort antal exemplar."

---

³⁰ *Wasabladet* tisdagen den 22 december 1914

³¹ *Wasabladet* tisdagen den 22 december 1914

³² *Wasabladet* söndagen den 3 januari 1915

10 januari³³ ledare om "En ungdomsbok", G O Rosenqvists *Kristendom och ungdom*. Våldigt salvelsefull ledare. "I våra dagar står en häftig andarnas kamp för och emot kristendomen. Tidtals har det sett ut som vore kristendomen dömd till nederlag. Men särskilt de senaste årens erfarenheter visa otvivelaktigt, att kristendomen alltjämt är en betydelsefull faktor i folkens liv och att den har framtiden för sig. Ett våltaligt vittnesbörd om det religiösa livets pånyttfödelse är vår tids storartade kristliga ungdomsrörelse." m m Denna ledare är också skriven av P. T. boken rekommenderas varmt särskilt till unga. Slutet har en genusknorr: "Och oberoende av vilka åsikter man har om de religiösa frågorna, måste en läsning av boken framkalla känslor av djup respekt för den manliga, sunda kristendom, som i densamma uttryckes. P. T."

+++

Strax under ledaren "Till red av Vbl." och med rubriken "Till Vasa församling" en lång text undertecknad " Grankulla den 12 januari 1915. J A Heikel."³⁴

"Då religiösa spörsmål under senare tider ingått i Vasabladet och olika tänkande satts i tillfälle att få uttala sina åsikter, så anhåller jag att även få göra ett litet inlägg i frågan." Sen skriver han att han ska citera den nyligen avlidne arkitekten och artisten Jac. Ahrenberg som skrev en biografi över den avlidne kapellanen i Valkeala Segersvärd i sin bok *Människor som jag känt*.

Och ha kommer senare med ett långt citat ur denna: "Att tro är icke allom givet. Enligt min åsikt kan man icke på något sätt i världen förvärva sig tron eller förmågan att tro – utan den är medfödd. Jag har tyckt mig finna, att ju yppigare, ju mera blommande en människas fantasiliv är, desto lättare har hon att momfatta trons eller otrons satser, i synnerhet om där med ett rörligt fantasiliv förenas lusten till spekulativa teorier. Stillasittande, inåtvända fantasimänniskor, vilkas realitetsliv är förkrymt, vilkas verksamhet utåt är stäckt, vilkas livshorisont är trång (i rummet) , ser man ofta gripas av en flammande trosiver, som stundom alldeles momentant lyfter dem högt över vardagligheten in uti världar , om vilka vi andra endast har dunkla

---

³³ Wasabladet söndagen den 10 januari 1915

³⁴ *Wasabladet* söndagen den 17 januari 1915

aningar. Jag har sett det hos individer av de mest olika religionssektorer. De leva lyckliga i dessa åskådningar och dö saliga i sin trosvisshet. Att såsom inhumana filosofer o. överlägsna ironiker vilja överbevisa de troende om deras villfarelse, dissikera deras lögnar och åskådningar, det är helt enkelt *otillbörligt*. Man bör respektera trolivet hos var och en, om man ock själv besitter förmågan att tro. Vem vet, kanske äro de troende faktiskt lyckligare än vi. För övrigt – vad tjänar det till att hos andra riva ned något för dem bestående, då man i nittionio fall av hundra inte kan bjuda något annat i stället. Ingen sitter i dag, som är, med svaret på Pilati fråga. Det är just religionens styrka, att dess mål äro oupphinneliga. Vi kunna aldrig gå i jämbredd med, än mindre hinna över dess fordringar. Den dag vi förstå en dogm, är den död som trossats.” detta citat valde Joel Heikel från Ahrenberg och fann ”betänkansvärda ord” och sedan fortsatte artikeln.

”Mera allmänt vetandet, mera människokänedom, större och vidare vyer fordras, och ej ett beständigt plöjande i samma fåra, för att förstå livets stora gåtor. Många av våra vetenskapsmän, särskilt de unga, inbilla sig vara reformatorer och danade att omskapa samhället och tänkesättet, men detta är förhävelse. En reformator är ett snille och sådana födas knappt en på trehundra år och vad de anföra är framsprunget efter allvarligt och långvarigt mediterande. De, som i vår tid mest häckla kristendomens trossanningar, känna ganska ytligt till religionshistorien, vilka dock ligga till grund för ett rätt och opartiskt bedömande av hithörande frågor. Ungdomen är vanligen hetlevrad och okritisk och tager vad den inhämtat från andras arbeten för ofelbar sanning, utan att ingå i någon kritisk undersökning om de framställda lärorna verkligen äro produkter av opartisk källforskning, utan endast måhända blotta hypoteser och lösa antaganden, vilka, efter förnyad forskning, om något tiotal år befinnas vara ohållbara såsom under tidernas lopp det ena filosofiska systemet efter det andra ramlat över ändå för nya tankespekulationer.”

Och sen citerar han den avlidne senatoren J A Snellman som bl a sa:

”Att mot kristendomen begagna sig av hånets och begabberiets vapen är nedrigt, ty det är ett svaghetsbevis för den åsikt man förfäktar. En god sak kan alltid försvaras med rena vapen och bindande fakta. ... Om en Ostvald, Darwin, Haeckel m fl äro trovärdiga vittnen, enligt naturalisternas åsikt, beträffande naturvetenskapen, vem vågar förneka attt ej aposteln Johannandes även är det angående den kristna religionen, som inte vill lära

människorna naturvetenskap, utan huru de skola 'leva heligt och bli saliga'.

... Sen ett mera personligt slut om hur tron har hjälpt honom själv genom "mångahanda prövningar" . Detta är min livserfarenhet och jag så länge verka i Vasa församling, vill jag låta få veta, att jag med Guds hjälp ej ämnar vika från denna tro huru högt än otron må resa sitt huvud." och sen ett slutcitrat av aposteln Petrus."

Joel Heikel ville få sista ordet och fick det härmed i religionsdebatten.